

ПРИЛОЗИ

О ПОСТАНКУ ЦРНОГОРСКОГ НАРОДА

(Поводом књиге Шпира Кулишића *О етногенези Црногораца*, изд. Побједа, Титоград 1980, 100 страна)

Према нама је мала, али веома лијепо графички опремљена књига, рекло би се о постанку црногорског народа, али кад човек прочита ту књигу, остаје у недоумици шта је писац хтио да каже и докаже. У тој књизи се, истина, јасно тврди да Црногорци нису Срби, да то никад нису ни били. Црногорци су посебан јужнословенски народ настао словенском асимилацијом балканских старинаца које су словенска племена, која нису српска, затекла кад су се у раном средњем вијеку населила у Дукљу. Таква су се племена, по Кулишићу, одржала од тих прастарих времена до модерног времена.

Да су Црногорци у нашој југословенској заједници посебан народ, посебно јужнословенска нација, да Црна Гора има у југословенској заједници својих посебних интереса који се уклапају у југословенску заједницу народа и народности, ту нема спора у озбиљној науци. Да та посебност Црногораца није од јуче, да има своје дубље историјске коријене, да је нису насилу створили комунисти — како то тврде неки код нас јасно друштвено омеђени људи — то је такође јасно. Али да се научно разјасни посебност Црногораца није потребно прекрајати историју. А нарочито није ни укусно ни добро позивати се при тој работи на марксизам.

Ш. Кулишић се пренаглашено декларираше као марксист у науци. Стога је потребно на понешто указати. Нећу бити дуг, иако је постмарксизам направио такву збрку у схватању шта је народ, а шта нација, да треба написати читаву расправу да се то разјасни. Навешћу само једно мјесто из *Њемачке идеологије*: „Највећа подјела материјалног и духовног живота јест раздвајање града од села (заправо *Land* — Б. Ђ.). Супротност између града и села започиње у вријеме пријелаза из варварства у цивилизацију, из племенског уређења у државу, из

локалности у нацију (подвукао Б. Ђ.). На једном мјесту Енгелс каже да је европски средњи вијек, ако ништа друго, дао модерне европске нације.

Јасно је да изворни марксизам повезује постанак нације са „грађанским друштвом“, али треба погледати шта је код Маркса и Енгелса „грађанско друштво“ у преткапиталистичком развоју, а шта је код њих модерно буржоаско грађанско друштво. У европском развоју мора се говорити о нацији у феудалном смислу, о процесу израстања нације до модерне нације. Нисам то рекао да бих остао на ономе што су изричито формирали или споменули Маркс и Енгелс. Они се нису много морали освртати на питање шта је народ у феудалном смислу с обзиром на супротност села и града и с обзиром на то да је село у своме сопственом пресеку у феудализму остало мање-више на локалности која се постепено у развоју уклапа у цјелину друштва. Бавећи се проблемима историје наших народа под турском владавином, морао сам унијети појам народа у феудалном смислу, и то нарочито нагласити сеоски пресјек те структуре у нашој историји, будући да је у историји српског и црногорског народа друштвено ишчезла средњовјековна нација у феудалном смислу. Престао је у феудалној епохи процес стварања нације у модерном смислу. С тим у вези рекао сам нешто о такозваним историјским и неисторијским народима и о народима прегаженим од историје, констатујући да српски и црногорски народ у том периоду своје историје нису били прегажени од историје да код њих нису остали елементи народа у феудалном смислу, тј. народа који своје биће везује са одређеном феудалном државом, односно у овом случају са бившом феудалном државом. Штавише, народ је у условима турске власти идеализовао ту бившу државу и понорудио је више него је она то заиста била.¹

Ако је ријеч о народу Старе Црне Горе (са границама до Зете и Мораче), смијем рећи да сам доказао да је то једина наша земља под турском влашћу у којој се у XVI и XVII вијеку развила етнархија. Поред унутрашњих друштвених услова из којих је израсла, та етнархија са владином на челу имала је и своје исходиште у општем положају српске цркве у Османској империји, а почивала је на елементима српског феудалног права у црнојевићкој варијанти. То није доказ да је садашњи црногорски народ српски. Напротив, то је извјесно црногорске националне самосвојности.

Кулишић не опредјељује црногорски народ историјски. Он говори о етногенези Црногораца, а да ни једном једином ријечи не каже откуд исходи име народа нити како то име у току историје обухвата територије и етничке елементе који су ушли у садашњи црногорски народ. То се у нашој историјској науци добро зна.

¹ Види о томе књигу *Улога цркве у старијој историји српског народа*, Сарајево 1964.

Име Црногорци настаје од планина које су се називале Црном Гором. Земља Црна Гора настала је за вријеме владавине Црнојевића. Под турску власт пада као „земља Црнојевића“ (Cırn ılı) и то у границама у којима је била за вријеме друге владавине Ивана Црнојевића и за вријеме владе Ђурђа Црнојевића, односно до Зете и Мораче. Доказао сам, мислим, да су Турци и прије Скендер-бега Црнојевића признавали у неку руку легитимитет династије Црнојевића и да су оставили својеврсни правни положај имањима те династије, и то не само за вријеме Стефана Црнојевића него и послје њега. Постојало је у извјесној мјери и двовлашће. За читаво вријеме у XVI и XVII вијеку та територија је „Земља Црна Гора“ — како је називају домаћи документи — „*Vilayet-i Kara Dağ*“ — како је називају турски документи — „*Paese di Montenegro*“ — како је зову млетачки документи. У XVI и XVII вијеку она је територијална цјелина и као таква се односи према турској врховној власти и према Млечанима. У свом унутрашњем поретку земља је обухватала кнежине од којих су половина племена и није „влашка нахија“ ни онда када је уведен порез „по влашком обичају“ (*adet-i eflakiye üzere*). Она је подијељена као „земља“ (*vilayet*) на нахије.

Та област послје доласка Скендер-бега Црнојевића (1513) постаје филурицијска област, земља слободних сељака у односу на турско тимарско уређење. Али су у њој остали и нешто преобличени остаци ранијих феудалних односа (баштине династије Црнојевића, манастирска имања итд.). Ту се развија изузетни положај народа на филурицијској основи какав нијдје у том обиму не сретамо у нашим земљама под Турцима у то вријеме. Одбрана тога положаја дала је послје Скендер-бега основу за повезивање народа Црне Горе.

Почетком XVII вијека Црна Гора је изгубила један дио бивше нахије Малоншићи, а средином тога вијека Поборе, Маине и Брајиће, али се уз јачање цркве у другој половини XVI вијека и уз јачање повезаности народа Црне Горе путем Црногорског збора развија у XVII вијеку на основу филурицијске аутономије етнархија у земљи са црногорским владиком на челу као представником унутрашње самоуправе, са црногорским спахијом као представником аутономије према турској власти, а било је и покушаја да се уведе гувернаторство (гувернадурство) у тежњи да се призна млетачка врховна власт. Племена и кнежине су били повезани слабом везом, али су ипак били толико повезани да земља иступа у важним моментима као цјелина и не успоставља савез *ad hoc*, као што је то било, рецимо, код брдских племена. И неке друге одлике у заједничком животу народа Црне Горе одговарале су етнархији, иако су биле недовољно развијене и слабо изражене.

Црногорски владика је припадао српској цркви која је под турском влашћу одржавала јединство српског народа. И према турском уређењу српска црква је обухватала *српски милет* и као

таква имала аутономна права и у имовинском и у државноправном погледу. Та црква је и у Црној Гори српска, као што вели М. Болица (1614), што Кулишић спомиње, али не каже да су за Млечане црногорска писма и документи писани језиком који се зове „lingua serviana“ (1648). Кад би Кулишић прочешљао све изворе не би баш лако прескочио преко неких чињеница.² Тиме не желим рећи да је данашњи црногорски народ српски. Напротив, то је за четак посебне црногорске националне свијести. Нико ваљда неће оспорити да је на националну свијест Црногораца уграђено схватање о никад непокореној Црној Гори. Та легенда није просто легенда, него је настала на стварном положају Црне Горе под турском врховном влашћу.

Кулишић не само да испушта из вида да су се црногорска племена у XVII вијеку разликовала од брдских по томе што су повезана заједно са кнежевинама етнархијом која повезује земљу, него не води рачуна ни о томе да брдска племена немају такву црнојевићку традицију какву имају црногорска. Нека брдска братства изводе своје поријекло од Немање, Мрњавчевића итд. Кулишић тај моменат тумачи само тврђом да су досељеници жељели да истакну своје поријекло. Нећу овдје да се упуштам у расправљање да већина од тих братстава не исходи од досељеника из удаљених области, јер Кулишић то и не каже. Истакао бих само да Кулишић не види у томе остатке старог легитимитета. Чак кад су војводе које брдска племена сматрају својим родоначелницима добијали од турских власти баштине, добијали су их по српском праву.³ То се не односи на војводе који су постали спахије и добијали тимарске приходе.

Кулашић постанак наших динарских племена вештачки конструише у својој глави као голи етногенетски процес, не водећи рачуна ни о друштвеним односима у којима се процес одиграва нити о промјенама које настају у историјској ситуацији. Као да не постоји други период феудализма. Његов метод је мање историјски него Ердџановићев и Цвијићев, а на њих својом „дијалектиком“ беспощадно критички наваљује. Тиме не браним њихову етнографску позицију кад је ријеч о црногорском народу у XX вијеку.

У XVIII вијеку територија Црне Горе се смањује на такозвану Стару Црну Гору, у којој је изразитије племенско уређење него у ранијој цјелини Црне Горе. Ту се етнархија са владиком на челу претвара у етнархију са владиком из куће Петровића у Његушима. У вријеме пропадања Пећке партијархије и

² Сајфрид (1687) у своме опису Турске каже да се Црна Гора налази на границама Србије. То наводим узред да би се видјело шта се о Црној Гори мислило у свијету ван Млечака.

³ Код неких брдских братстава постоји предање да су њихови родоначелници постали племенске војводе и добили имања од турских власти. Неки од њих су, по предању, због тога били изложени војним походима Иван-бега.

послије њене пропасти црногорска црква, која је и раније имала у условима етнархије изузетан положај, у ствари је постала аутокефална црква. Иако се она декларирала као српска, стварно је црногорска. Губећи неке раније битне из средњег вијека преостале феудалне карактеристике, више се повезује са племенским животом. Борба за очување аутономије из XVII вијека, која је повремено узимала облик настојања за признање млетачке врховне власти, претвара се у борбу за слободу која се и остварује. Повезује се борба народа Црне Горе и Брда као трајно одређено. Израста држава Црне Горе и Брда. То је држава са теократским одликама, израслим историјски из етнархије и друштвено у потреби свладавања племенске и сеоске локалности.

На томе у XIX вијеку израста цивилна држава са династијом Петровића. Та власт садржи одлике монархије у којој „господар“ има положај настао из патријархалне војнодемократске племенске средине. Та држава послје Берлинског конгреса и накнадних територијалних разграничења обухвата оне етничке елементе који ће дати основу за образовање црногорске нације. Иако се та држава развија у црногорски модификованим традиционалним српским оквирима, објективно је она оквир у којем се рађа модерна црногорска нација.

У односу на све друге дијелове српског народа у феудалном смислу када они почињу да сачињавају модерну српску нацију, битна одлука у рађању модерне црногорске нације јест то што се она у друштвеној страни процеса, произлазећи, истина, у свом историјском пресеку из земаљске етнархије у Старој Црној Гори, ипак у својој основи рађа из племенског уређења и обухвата највећи дио области у племенском уређењу. То је ударило печат односу села и града када се они повезују у тржишном уређењу. То је утицало на успостављање одлика државе. То је ударило печат и одликама народних погледа на проблеме живота, нарочито на проблеме друштвеног живота.

Никад нисам порицао посебност црногорске нације. Али сам раније мислио да њен постанак треба тражити у XX вијеку када почиње да се развија буржоаско друштво. Иако сам већ тада почео критику постмарксистичке теорије, нисам се још толико ње ослободио да сам могао схватити да се нација рађа на потреби цивилизације, на погребу тржишног уређења, да није појава која је повезана искључиво са буржоаским друштвеним односима. Сада ми је јасно да нација израста када се у пуном обиму успоставља супротност између села и града, не када живе једно поред другог као сасвим одвојени начини живота, него кад се као супротности повезују, када се учвршћује држава на потреби тржишног уређења. То је у унутрашњем уређењу Црне Горе било послје Берлинског конгреса.

Својевремено сам у својој књизи *Улога цркве у старијој историји српског народа* написао да се Црногорци „и не разликују много менталитетом од већине српског народа, а од оних

дијелова српског народа са којима се граниче не разликују се по менталитету никако“ (стр. 19). То није нетачно кад се гледа проблем у цјелини односа јужнословенских народа. Природноетничке особине, како језичке тако и друге, не раздвајају јужнословенске народе, а нарочито не јужнословенске народе српскохрватског језика, тако да оне јасно разграничавају народ од народа. Напротив, оне се прожимају, прелазећи поступно једне у друге. Али ако се под изразом менталитет узму у обзир и народни погледи на живот, који настају друштвеним развојем, онда се мора истаћи да, поред свега тога што је напријед речено, постоји „Montenegrinischer Mensch“, рачунајући ту не само оно што је настало из црногорских племена него такође из уједињења са брдским и херцеговачким племенима и из ранијих и каснијих утјецаја тога језгра на остало становништво које сада сачињава црногорски народ.

Један врло познати старији српски историчар је рекао за Црногорце прије првог свјетског рата да су поријеклом Власи,⁴ али да треба историјски објаснити како су они постали већи Срби од правих Срба. Заиста је средњовјековна српска традиција била ближа црногорским главарима са владиком на челу него србијанским марвеним трговцима и кнезовима на челу са вождом. Иако су се односи у једној и другој држави, када су Петровићи, Обреновићи и Карађорђевићи постали европске династије, више развили, ипак се разликовало „српство“ у Црној Гори и српство у Србији. Није без разлога пред први свјетски рат највеће црногорско војно одликовање било Медаља Обилића, а српско Карађорђева звијезда. Стара српска традиција је дијеловала у успостављању једне и друге државе и нације, али историјска улога те традиције није иста у једној и другој земљи. За црногорску могу да нађем добар израз — изразито романтичарска, а за српску не могу да кажем рационалистичка, већ можда више постављена него црногорска. Још к томе треба додати да се у црногорску уграђује идеја о никад непокореној Црној Гори. Ни тржишни услови ни историјска традиција нису били исти у једној и другој земљи.

Иако се модерна црногорска нација друштвено рађа на успостављању тржишног уређења у црногорској држави, ипак у процесу повезивања етничких дијелова који дају црногорску нацију сродност менталитета у погледима на проблеме живота код основних саставних дијелова који улазе у црногорску нацију конститутивни је фактор у њеном формирању. Ти погледи нису произашли само из племенског уређења са изразитим војнодемократским одликама, него и из раније историјски одређене и остварене борбе за слободу и ослобођење прво под вођством црногорске етнархије, а затим под вођством црногорске државе. Да није било тих претходних етничких и историјских фактора, не

⁴ Тако исказано то није историјска истина.

би се црногорска нација могла створити за тако кратко вријеме што је постојала модерна црногорска држава. Истина, због наслијеђених српских оквира у којима се процес одигравао, процес се још није у својим спољним манифестацијама испољавао у својој суштини, али ће она касније испливати на површину у другим историјским условима.

Када се последице уједињења југословенских народа црногорски народ сукобио са „српством“, није дошао у сукоб са менталитетом српског народа, нити са интересима српског радног народа, већ са великосрпском политиком старе Југославије. Почели су пуцати историјски настали српски оквири у суштини процеса већ формиране црногорске нације. Није то било ни једноставно нити лако. Нису се ту једнако држали ни сви црногорски друштвени слојеви нити политичке прупације, а ни појединци. Нећу да улазим поближе у та питања из два разлога: прво, нисам довољно стручан као историчар да о томе подробно расправљам, друго, што овдје није ријеч о развоју црногорске нације него о њеној генези.

Ова врло кратка скица и због краткоће врло пруба нема других претензија него да разјасни Кулишићев став у проблему постанка црногорског народа.

Кулишић је сасвим изоставио из вида да се турским продирањем и успостављањем власти, односно пропадањем наших средњовјековних држава, на Балкану и шире мијењају из основа друштвена структура и друштвени процеси, да се у етничком погледу преформирају народи, не само народ у области садашње Црне Горе него српски народ у цјелини. Нећу да улазим подробно у та питања у свом њиховом обиму, јер сам доста тога рекао у својим радовима, а и многи други наши научници о томе су рекли своју ријеч. Сваком је, мислим, јасно да оживљавају ранијим развојем потиснути, закривени и преобличени патријархални облици живота и с њима повезане локалности у животу народа, у којем облику и са каквим садржајима у појединим нашим областима, у то не можемо овдје улазити, то се не може рећи у неколико ријечи.

Кулишић има право кад излаже критици схватања Ј. Ердељановића и Ј. Цвијића „о новом формирању племена“, заправо о преформирању старих словенских племена која су се наводно очувала, у области садашње Црне Горе. Али ми није јасно у ком смислу повезује с тим моје схватање (стр. 53). Нити стојим на становишту да су се у садашњој Црној Гори у средњем вијеку очувала стара словенска племена, нити да су се она преформирала досељеницима из далеких крајева од XV до XVIII вијека.

Кад је ово написао, Кулишић је прочитао само један мој рад, и то онај којим сам започео своја истраживања. Али је и у њему могао видјети да постанак племена не повезујем са досељавањем из неких удаљених катуна, већ напротив да тумачим територија-

лизацијом зетских, црногорских и херцеговачких катуна првенствено у блиским доловима, понајвише престанком зимовања у удаљенијим областима, али на устаљеним зимовалиштима. Баш у том раду који Кулишић наводи показао сам да су Кучи имали раније зимска станишта у Албанији, да су исто тако имали зимска станишта у Албанији Бушати који улазе приликом формирања у саставу Пипера итд. Нека Кулишић погледа шта кажем о утјецају арбанашких катуна у стварању типова наших племена. Ако је зетски нагласак настао утјецајем старобалканског супстрата, на чему Кулишић инсистира, каква има смисла кад мене плаши испитивањима Павла Ивића и Радосава Бошковића!

Али то не значи да Кулишић нема право кад тај приговор упућује Ердѣљановићу и Цвијићу. Али то је његово разрачунавање са гледиштима на којима он стоји, јер се он са њима слаже да су наша динарска племена стара словенска племена настала асимилацијом странаца последице досељења, само што не прима њихово објашњење о „новом формирању племена“, односно преформирању старих племена. Како при томе излази на крај са свједочанствима историјских извора и народне традиције, по којима излази да су се наша динарска племена формирала у XV и XVI вијеку, то заиста не знам.

Иначе, једино Кулишићево образложење за наводно постојање племена у Зети у вријеме развијеног феудализма — колико сам схватио — јест да племена могу постојати и у феудализму, па чак и капитализму. Међутим, питање се не поставља да ли су у развијеном феудализму могла опстати у Зети стара словенска племена, него да ли су опстала, чиме се доказује да су она постојала у то вријеме. Још томе треба додати да су у развијеном феудализму племена могла опстати у друштвеним резерватима, а не у оним територијалним областима на којима феудално уређење почива. Да би Кулишићево гледиште имало неке вриједности требало би доказати да је читава Зета у својим земљорадничким ратарским областима у српској држави била друштвени резерват, да се друштвено из основа разликовала од осталих дијелова средњовјековне Србије, а не избјегавати то питање. Колико знам, то би било врло тешко, заправо немогуће доказати. У Зети и у Рашкој у средњем вијеку у високим планинама постоје друштвени резервати у којима нису патријархални облици живота тако потиснути као у жупним областима. Не тврдим да се ту нису одржали родовски односи по линији братства, на чему Кулишић инсистира. Мислим да су и у задругама у жупним селима преостали преобличени остаци братствених односа. Да није тако не бисмо могли објаснити не само настанак племена него ни кнежина, нити бисмо могли разумјети неке појаве у њиховој структури.

Кулишић има у толико право што истиче да су се сељења и пресељавања у периоду од XV до XVII вијека у области садашње Црне Горе углавном одигравала у њеним границама. Племена нису могла настати, односно преформирати се, како кажу

Ердељановић и Цвијић, од досељеника из удаљених српских области, јер је за такав процес њих било премало и они су укључивани у постојећа братства углавном онако како то Кулишић каже, што мени није ни на крај памети да поричем. Али она сељења и пресељавања која су имала улогу у формирању племена у XV вијеку и касније нису била досељавања појединаца и неорганизованих трупица, него катуна и од исконског катуна одвојених катуна.

Чак, рецимо, крајем XVI или почетком XVII вијека Бјелопавлићи не продиру у Косови Лут као појединци већ као племе. Они су истражили Малоншиће, али не тако да су сасвим нестала малоншићка братства. Нека од њих се касније држе као прави Бјелопавлићи. Примам врло радо објашњење да су у стариначка братства ушли Бјелопавлићи угзорилокалном линијом сродства у дуално повезаној егзогамији одређених бјелопавличких и малоншићких братстава (хвала Кулишићу на том објашњењу!), али су се малоншићка братства у овом случају претворила у бјелопавлићка, а нису странци својим братством помалоншићили Бјелопавлиће који су ушли у братство. Исто бих то могао рећи за Лужане у више од један вијек старијем формирању племена Пипера. Мислим да није потребно да даље набрајам примјере. Кулишић, као што сам већ имао прилику да истакнем, сасвим запоставља војнодемократску страну у животу наших динарских племена.

Оправдано је уклопити питање кад се и како се образовало словенско становништво средњовјековне Зете у питање етногенезе Црногораца, иако тада још није почео стварни развитак црногорског народа као таквог. У исто вријеме је оправдано унијети како је у средњем вијеку настало јужнословенско становништво које је ушло у састав црногорског народа, а није зетско становништво. Али је то предисторија постанка црногорског народа који се касније развија од јужнословенских елемената.

Кулишић полази од рационалног закључка да словенски досељеници у Дукљу нису били српска племена, ако се узме у обзир Порфиригениново свједочанство о досељењу Срба и Хрвата и његова свједочанства о географској области коју обухвата Србија. Томе додаје свједочанство Барског родослова (Дукљанина) о разграничењу Србије и Дукље. Затим истиче да Барски родослов свједочи да се у прво вријеме на саборима у Дукљи говорило и словенски и латински. Словенски досељеници у Дукљу нису ни Срби ни Хрвати. Они су асимилацијом старинаца у раном средњем вијеку образовали посебан јужнословенски народ. То је, по Кулишићу, читава етногенеза црногорског народа.

За своју тезу Кулишић се позива на Далибора Брозовића, који је указао да се у средишњим српским и хрватским дијалектима може констатовати одређени старобалкански супстрат (стр. 99). Кулишић додаје томе своја етнолошка истраживања

по којима се у истим областима може констатовати старобалканско происходиште у народним обичајима. То се не односи само на црногорски народ него на далеко ширу јужнословенску етничку област. То не доказује етничку посебност Црногораца. То доказује нешто друго, блиско етничко сродство у тој области.

Кулишић изоставља из вида настојање за уједињење Рашке и Зете прије Немањича. Не узима довољно у обзир немањички период, најважнији период за питање стварања српског народа у феудалом смислу. Не налази за сходно да помене период Црнојевића, кључни период од којег зачиње самосвојност Црногораца.

Немањички период углавном узима у обзир са становишта како Црногорци сами себе називају, па констатује да они себе сами етнички означавају Власима. Кулишић пише од ријечи до ријечи: „У которским изворима назив Влах има досљедно етничко значење, јер се увијек пише великим словом (Nos Vlasi, cum Vlachis, dictorum Vlachorum)...“ (стр. 25). Да ли то зна Кулишић из увида у оригинале! Кулишић у исто вријеме каже да су ти Власи пословењени кад се тако изјашњавају.⁵

Кулишић пише: „Стога, и када се назив *Влах* јавља уз словенска имена и презимена, он више не означава романску народност, већ само одговара наведеној етничкој формацији, због које су се ови брђански становници Црне Горе и сами исказивали као *Власи*“ (стр. 27). „Наведена етничка формација“, тј. она иста у којој се може и у језику и у народним обичајима констатовати одређени старобалкански супстрат, ни у средњем вијеку не налази се само у Црној Гори, него на знатно ширем јужнословенском подручју. У турском периоду она се насељава у XV вијеку у сјеверну Србију и попуњава извјесне области у Босни, касније се шири и даље. За вријеме турске власти, уколико је ријеч о Србима, та „етничка формација“ је изразито тусларска и у народној пјесми идеализује стару српску државу. Та народна пјесма и у српској идеолошкој варијанти донекле се срета и код Хрвата. Код тога је најсмјешније то што у садашњем српскохрватском језику ријеч *Влах* није ознака за Црногорце него за Србе, истина у пејоративном значењу.⁶

⁵ Кулашић се обара на оне који пишу малим словом ријеч *влах* кад хоће да означе да је то друштвени слој, да се не ради о етничкој припадности. То сам, колико знам, ја увео у нашу науку. Он каже да се тиме губи из вида етничко обиљежавање. Ја, међутим, пишем ријеч *влах* и великим словом и малим словом у наводницима баи да изразим различити положај људи који су тим изразом обухваћени у току историје. Чак у исто вријеме су ти људи у различитом положају у разним крајевима. То сам јасно образложио (*Теригоријализација катушке организације до краја XV вијека*, Симпозијум о средњовјековном катуњу, Сарајево 1963, 143).

⁶ Знам да се и Хрвати у далматинском Загорју и негдје другдје називају Власима.

Зар та „наведена етничка формација“ није по чистој Цвијићевој подјели, иако се то не каже. Не спорим те етничке одлике, али се јужнословенски народи српскохрватског језика не могу разграничити по тим одликама, јер су историјске творевине од једне јужнословенске масе чије се етничке одлике по територијалним подручјима мијешају и без оштрих граница једне у друге прелазе. То не значи — као што сам то раније показао — да извјесне етничке одлике Црногораца не играју своју улогу у стварању црногорске нације. Тачно сам одредио које су те одлике и истакао да су оне историјска творевина. У сваком случају Кулишићево позивање на одлике „наведене етничке формације“ не одређују посебност Црногораца према осталим јужнословенским народима, па ни према српском народу. Кулишић је у својој етногенези Црногораца изоставио историјску димензију, битну за одређивање посебности црногорског народа.

На крају треба цитирати Кулишићев закључак:

„Тим путем, још у раном средњем вијеку, образована је етничка основа црногорског народа јужнословенске пране, са његовим старим словенским и пресловенским наслијеђем, које се развило у процесу етничког прожимања. Стога је сасвим неумјесно и недијалектички постављено питање, и на неким научним скуповима, да ли су Црногорци Словени или нешто друго, као што би ненаучно било питање да ли су, на примјер, Французи Романи или Гали, односно да ли су Руси Словени или Скити који су имали знатног удјела у етничкој основи руског народа. Црногорски народ је словенски народ који се развио путем прожимања са балканским старинцима у процесима словенске асимилације. У сличним процесима формиран су сви савремени народи Европе, и особито словенски балкански народи“ (стр. 100).

Оставимо по страни упрошћавања етногенезе Француза у којој су из вида испуштени Франци и Руса у којој се не зна шта је са самим Русима него се процес своди само на однос Словени и Скити. Оставимо по страни и примједбу да се етногенеза Бугара битно разликује од етногенезе Црногораца и томе слично. Да истакамо да свако мишљење на основу здравог разума, што ће рећи на основу формалне логике, не може сумњати у то да су Црногорци јужнословенски народ. Тврдити да они то нису на основу неких елемената њихове етногенезе није здрави разум, него дијалектика у пејоративном смислу. Исто таква је „дијалектика“ брисати најкрупније чињенице из заједничке прошлости српског и црногорског народа, изоставити без икаквог смисла за реалност српску компоненту у етногенези црногорског народа.

Кулишић се у тој својој књизи поново окомио на моја гледишта о постанку наших динарских племена, наводећи опет од мојих радова о том проблему само мој први, почетни рад у тим мојим истраживањима. Поводом његовог ранијег иступања против мене дао сам одговор радом *О постанку наших динарских племена, нешто о Малоншићима, а опширно о Пиперима* (Историјски записи, год. XXXII (LII), књ. XL, 1979/3, 103—145).⁷ Нема потребе да то понављам. Ипак треба нешто истаћи. Кулишић сад наводи и неке податке из дефтера за Херцеговачки санџак из 1477. године. Не цитира те податке по објављеним текстовима⁸, него посредно, из друге руке, из радова који се не односе на постанак племена, већ цитирају узпред податке о „власким нахијама“. Послије тога Кулишић вели од ријечи до ријечи: „Ови и даљи подаци такође показују да се црногорска племена нијесу развила из феудалних нахија и катуна како су претпоставили неки историчари“ (стр. 31).

Кулишић не баш на фер начин преобличава туђа схватања. Нико не каже да су се племена развила из „феудалних нахија“, већ напротив — да су се нека племена, она која су у XV вијеку признала турску власт, развијала и учврстила у оквиру влашких нахија.⁹ У дефтеру из 1477. се лијепо види шта је феудална нахија, а шта влашка нахија (на примјер, посебно пописана нахија Оногосте, која је тада уписана као пушта, и посебно у попису влаха уписана влашка нахија Оногосте). Иначе нико не тврди да су се она племена која се тада зову црногорским почела развијати у влашким нахијама. У то вријеме Црна Гора није била под турском влашћу. То је прво.

⁷ У том чланку има нешто штампарских грешака које није потребно исправљати. На стр. 137 има погрешка која је настала мојом кривицом, нисам примјетио да је приликом прекуцавања настала. Треба да стоји 1435. година, а не 1433.

⁸ Б. Ђурђев, *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*, Историјски записи, год. XIII, књ. XVII, 1960/1, 3—20; Б. Ђурђев — Л. Хаџиосмановић, *Подаци о Дробњаџима у дефтеру за Херцеговачки санџак из 1477. године*, Историјски записи, књ. XXIX, 1972/1—2, 149—159; О. Благојевић, *Пива*, Београд 1971, 609—611 (објављени су само пописи прва два цемата).

⁹ Да су територије Куча и Пипера које ће касније постати њихове племенске територије сједињене између 1455. године, када каснији дијелови Куча и Пипера нису још сједињени, и 1485. године, када су те територије уписане као сједињене у нахије, то знамо сигурно из јасних свједочанстава извора. Да ли су оне сједињене још прије пада под турску власт или тек као турске нахије, то нисмо, према садашњем стању извора, у могућности са сигурношћу да утврдимо. Склон сам да мислим да су сједињене прије пада под турску власт. У своме чланку у прошлом броју Историјских записа указао сам на неке индиције да је територија Пипера сједињена прије пада под турску власт. Иначе сам доказао да је почетак стварног саплемењивања ранијих посебних дијелова Пипера, што га предање ставља у вријеме војводе Божидара Вукотина, био негдје преткрај XV вијека. О Божидару Вукотину дају податке турски пописи из 1497. Он је тада спахија са тимарским приходима.

А друго, Кулишић упрошћава до бесмисла моје гледиште кад каже да ја тврдим да су се племена једноставно развила из катуна. По мени су се племена развила из кнежина и војводства, што је настало у катуњској организацији, а формирала су се територијализацијом катуњске организације и њеним повезивањем са доловима и селима. То је оквир у којем се саплеменавају родови и братства. То није једноставан процес који се одиграва у једном моменту, нити свагдје баш на исти начин. Али да овдје не понављам, због тога што се Кулишић није потрудио да прочита моје радове, резултате својих истраживања. Управо дефтер за Херцеговачки санџак из 1477. године показује као на длану шта је катуњ, како се катуњска организација територијално шири и како се територијализира у различитим процесима.¹⁰ Попис влаха у том дефтеру и попис влаха у отприлике истовременом дефтеру за Смедеревски санџак за моја истраживања постанка кнежина и племена су најважнија упоришта. Они су пописом дали пресјек процеса у самом ходу, обухватајући разне ступеве и врсте у остварењу процеса постанка кнежина и племена. Не знајући шта заправо стоји регистровано у дефтеру за Херцеговачки санџак из 1477. године и не познавајући стварну ситуацију, Кулишић покушава да да мени шустер-мат.

Надам се да је Кулишић сада прочитао све моје радове о постанку племена и сав објављени материјал. На њему је сада ред да објасни како је могао написати о мојим гледиштима о постанку наших динарских племена оно што је написао. На њему је такође ред да разјасни како пописи брдских племена у дефтеру за Херцеговачки санџак из 1477. не кажу оно што кажу.

Бранислав Ђурђев

¹⁰ У попису влаха у том дефтеру има неких влашких нахија у исконској катуњској области у којима нема уписаних ни кнезова ни војвода. Судићи по томе, катуњи ту нису сједињени ни у кнежине ни у војводства, нити су се сами појединачни катуњи развили у кнежине или војводства. Образовање кнежина ни у нашем средњем вијеку није равномерно, нити је свагдје настало. Из мојих ранијих истраживања би излазило да су се кнежине у нашем средњем вијеку развијале ондје гдје је био јачи утјецај феудалног уређења на катуњску организацију.